

УДК 321.01:161.201.3:316.422

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i34.1076>**В. В. Дмитрієв**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8817-2832>

аспірант кафедри політичних теорій

Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Істотні соціально-політичні та економічні трансформації, які відбуваються в Україні протягом усіх років після розпаду СРСР, обумовлюють підвищену дослідницьку увагу до проблеми формування політичної ідентичності. Дослідження проблеми політичної ідентичності характеризуються міждисциплінарністю, власні ґрунтовні візії пропонують представники різних наукових просторів: філософи (Є. Бистрицький, Р. Еспозіто, Ю. Габермас, О. Гьоффе, С. Пролєв, Р. Кобець, ін.) та економісти (Дж. Акерлоф, Ф. Бродель, Р. Крентон, М. Олсон, А. Сен, ін.), історики (Р. Козеллек, В. Розу, З. Когут, Я. Грицак, П. Магочій, Н. Яковенко, ін.) та психологи (З. Фройд, Е. Еріксон, А. Голднер, Г. Лебон, І. Кон, ін.), представники соціологічної (М. Кастельс, П. Бергер, Т. Лукман, А. Турен, Н. Луман, Н. Черниш, Г. Коржов, С. Шостак, ін.) та політичної наук (Ф. Фукуяма, С. Гантингтон, М. Гібернау, С. Веселовський, В. Землюк, М. Кармазіна, Н. Пашина, Л. Нагорна, О. Стегній, С. Ростецька, ін.), фахівці з науки державного управління (В. Малінін, В. Цветков, Ю. Чередник, О. Фурсін, Л. Яковлева, ін.) тощо. Навіть з цього, далеко не повного переліку авторів та напрямків досліджень ідентичності, стає очевидним зв'язок проблеми кризи політичної ідентичності із важливими науковими та практичними завданнями щодо пошуку її оптимальної моделі. Варто погодитись із Н. Пашиною у тому, що політична ідентичність є найважливішим ресурсом суспільного розвитку, каталізатором суспільних змін, а «...процес політичної ідентифікації відіграє основну роль в об'єднанні зусиль людей для вирішення суспільно значущих завдань, у забезпеченні життєдіяльності політичних інститутів» [9].

Процеси становлення національної свідомості, розвитку політичного (партійного, ідеологічного) плюралізму та свободи слова у масмедіа, започатковані ще наприкінці 80-х років ХХ століття під час «перебудови» радянського тоталітарного режиму спричинили активізацію пошуку відповідей на питання щодо індивідуальної та групової ідентичності в Україні. Розпад СРСР призвів до утворення в 1991 році незалежної держави, яка мала вирішувати проблему формування політичної ідентичності.

У процесі формування політичної ідентичності в Україні важливу роль відігравали економічні та соціально-політичні процеси на пострадянському просторі, дезінтеграція з країнами колишнього СРСР, демократизація політичних інститутів, становлення громадянського суспільства та боротьба за вільні вибори. Політична ідентичність напряму впливає на партійну політику, ідеологічний простір, демократизацію тощо. Від політичної ідентичності українських громадян повною мірою залежить зовнішньополітичний вибір української держави, а також здатність вирішувати складні питання соціального розвитку та економічного зростання.

Події 2004 року та 2013–2014 років і подальша політична історія країни переконливо свідчать про теоретичну та практичну значимість дослідження політичної ідентичності, потребу визначення її ролі у демократизації українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Дослідження політичної ідентичності в умовах суспільних трансформацій зосереджуються на різних аспектах формування новітнього простору ідентичностей в Україні, виокремленні внутрішньополітичних та зовнішньополітичних чинників становлення політичної ідентичності. Відзначається, що у процесі суспільних трансформацій українського суспільства здійснено перехід від «радянської ідентичності» (ідентичності «радянської людини») до пострадянської ідентичності (ідентичність у пострадянських країнах). Особливості конструювання радянської ідентичності в Україні висвітлено у дослідженнях Ю. Каганова [6]. Він виокремлює три блока факторів, які визначали процес конструювання радянської ідентичності: освіта, засоби масової інформації, соціокультурні аспекти. До останніх автор відносить мовні практики, політичні анекдоти, кіно, музику, свята і обряди. Ю. Каганов зазначає: «Виховання «радянської людини», а у контексті цього – формування «нової історичної спільності людей – радянського народу» вважалося в СРСР одним з найважливіших чинників перетворення суспільства при переході від капіталізму до соціалізму, а потім його подальшого розвитку від

соціалізму до комунізму... До прямих наслідків творення «радянської людини» варто віднести живучість комуністичного міфу... Це відбивається в їхніх політичних симпатіях і культурних практиках, сповільнює процеси формування української політичної нації та консервує колоніальний синдром. Дослідження показують поступове згасання ностальгії за «комунізмом», що пов'язане зі зміною поколінь та поширенням демократичних цінностей» [6].

Водночас, радянська ідентичність розуміється як складний та неоднозначний феномен. Ю. Каганов відзначає: «Намагання радянської влади перетворити населення на уніфіковану та ідеологічно вмотивовану масу не досягли успіху. Більшість громадян республіки використовували модель поведінки подвійної лояльності та подвійної ідентичності. У публічній сфері вони виконували роль «радянської людини», яка відкидає буржуазний світогляд та підтримує владні ініціативи. Проте у повсякденному житті, у власному приватному просторі основна маса жителів УРСР жила власними інтересами, сприймаючи «будівництво комунізму» як обов'язковий ритуал. Найбільшого прогресу режимові вдалося досягти в ерозії національної та релігійної ідентичностей, руйнуванні цінностей самовираження й індивідуалізму. Однак створений вакуум заповнювався, перш за все, не комуністичними цінностями, як розраховували конструктори «homo sovieticus», а амбівалентною сумішшю патерналізму та споживацьких настроїв» [9].

Слід наголосити, що тут не йдеться виключно про національну ідентичність, адже носіями радянської ідентичності були представники усіх націй, які входили до СРСР. Амбівалентність реальної радянської ідентичності (яка містила публічну підтримку комуністичної ідеології та її «кухонну» критику, а також прагматичне використання тих незначних можливостей, які надавав радянський проект) повною мірою проявилась у пострадянській ідентичності. Після розпаду СРСР українське суспільство зіткнулось із кризою політичної ідентичності.

При цьому, варто погодитись із думкою Н. Беліцер: «суто українська “криза ідентичності” збіглася в часі зі значно масштабнішою кризою, спричиненою викликами процесів глобалізації та відповідним на них реагуванням, зокрема, утвердженням і відродженням старих етнокультурних цінностей та ідентичностей, а також пошуками й конструюванням нових ідентичностей – культурних, етнічних, ідеологічних, соціальних та регіональних» [1].

Про вплив соціокультурних факторів на кризу пострадянської політичної ідентичності та появу нових ліній розколу українського суспільства пише Л. Панасюк [8], який наводить декілька цитат з цього приводу.

По-перше, «Досліджуючи культурну ідентичність в Україні, В. Хмелько [12, с. 42] виділяє представників україномовної української культури, російськомовної російської та близько третини населення – носії специфічного результату інтерференції двох культур – російськомовні українці. Відрізняються вони не тільки мовою, а знаходяться якраз посередині між російськомовними росіянами та україномовними українцями. На думку дослідника, за політичними і патріотичними орієнтаціями російськомовні українці разом з українцями, а за культурними – мова, навчання дітей і таке інше – ближче до росіян» [8].

По-друге, Л. Панасюк згадує етнокультурну модель «мовних спільнот» Е. Вілсона: «...науковець визначає українську, російську та «іншу» Україну з акцентом на подвійній ідентичності та єдиному російсько-українському культурному просторі [2, с. 351].

По-третє, Л. Нагона виділяє п'ять дискурсів пострадянської ідентичності в Україні: «Беручи до уваги мовно-культурну, національну та регіонально-територіальну ідентичності, в Україні змагаються меншою мірою п'ять дискурсів: 1) традиційний (діаспорно-львівський) український; 2) традиційний (інтелігентський) російський; 3) реліктово-радянський російськомовний; 4) реліктово-радянський (неонародницький) україномовний; 5) багатомовний дискурс глобалістичного культурного субстрату [7, с. 215].

По-четверте, наводиться думка М. Стріхи [11], який «...пропонує поняття «європейської ідентичності» та застерігає: якщо сьогодні пострадянська ідентичність творить державу, то наше майбутнє лежить в євразійському просторі. Тобто ми ніколи не проб'ємося до цивілізаційного «ядра» провідних держав Заходу, до якого дуже важко потрапити. Натомість ми назавжди залишимося «на маргінесі», в найкращому випадку – в «захисній смузі» цього «ядра», де наша місія полягатиме у захисті благополучної Європи від небажаних транзитних потоків емігрантів, зброї і наркотиків» [8].

Саме враховуючи нові виклики, які постають у процесі суспільних трансформацій українського суспільства, не можна вважати завершеним формування політичної ідентичності. Скоріше, йдеться про перехід від пострадянської ідентичності до «європейської» ідентичності, яка формується під впливом внутрішньополітичних та зовнішньополітичних викликів, глобалізації, медіатизації та інших чинників.

Формулювання мети статті. Метою статті є визначення політичної ідентичності в умовах суспільних трансформацій в Україні. Поставлена мета обумовила наступні завдання дослідження:

– визначити політичну ідентичність та обґрунтувати сутність процесу конструювання політичної ідентичності;

– проаналізувати суспільні трансформації в Україні. Відзначити вплив процесів демократизації, глобалізації, медіатизації на суспільні трансформації;

– визначити чинники формування політичної ідентичності в умовах суспільних трансформацій в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. В основі процесу формування політичної ідентичності знаходиться індивідуальний та колективний вибір громадян. Як зазначає Н. Пашина: «Одним із найважливіших соціальних механізмів демократичної трансформації суспільства є процес політичного вибору особистості. Ключовим моментом цього вибору виступає політичне самовизначення (самоідентифікація), яке дає можливість суб'єктивно «вбудовувати» себе в політичну систему, усвідомлювати свої координати в ній, визначати свої інтереси і ставлення до інших політичних об'єктів і суб'єктів» [9].

У процесі формування політичної ідентичності першорядними стають політичні інститути та політичні комунікації. Водночас не можна недооцінювати вагу політичних цінностей, культури та ідеології. Наведемо визначення політичної ідентичності. Як вважає Н. Пашина: «Політична ідентичність – це політико-ціннісне самовизначення суб'єкта через ототожнення з певною політичною спільнотою, що виявляється в формуванні та відтворенні усталених політичних практик» [10].

Відзначимо: «Політична ідентичність маніфестує себе як асоціювання індивіда із певною соціальною групою. На одному із етапів політичного розвитку це була партійна ідентичність, на іншому – національна або ідеологічна ідентичності» [3].

У сучасному світі одним із найважливіших процесів, який визначає формування політичної ідентичності, стає медіатизація політики. Поступово політична діяльність в усіх її аспектах підпорядковується критеріям рейтингу та формату медіа. Можна стверджувати, що політична ідентичність також підпадає під цей вплив, з'являються феномени «медіатизованих електоральних кампаній» та «медіатизованої ідентичності».

На думку Д. Яковлева, «Розвиток інформаційної сфери призводить до медіатизації політичної взаємодії... Сучасні інформаційні технології позитивно впливають на розвиток і зміцнення демократії. Зокрема, вони: – створюють нові форми комунікації у сфері публічної влади; – послаблюють інформаційну залежність суспільства від традиційних медіа (які редагують на інформацію відповідно до своєї мети), а отже, ведуть до розширення діапазону доступних для громадян думок; – приводять до зростання транспарент-

ності політичних інститутів і політики в цілому; – створюють нові механізми політичної мобілізації мас, що сприяє організації і координації дій політичних однодумців, підвищує шанси невеликих партій і представників політичних меншин, які отримують можливість звернення до широких масових аудиторій; – надають широким верствам населення технологічну можливість брати участь в обговоренні суспільно-політичних проблем; – інформаційні технології розширюють можливості взаємодії громадян і урядових органів, що сприяє демократизації політичного процесу» [13].

Один із трендів, про який пише автор у наведеної вище цитаті, а саме – зменшення інформаційної залежності суспільства від традиційних медіа, до яких відносяться телебачення, радіо та преса, прямо впливає на формування політичної ідентичності. Традиційні медіа дійсно поступаються у даному процесі інтернет-комунікаціям. На авансцену формування політичної ідентичності впевнено виходять соціальні мережі та месенджери.

Цей «зсув» у бік інтернет-комунікацій має як позитивні наслідки, так і несе нові загрози. Передусім, йдеться про «...зміну системи представництва громадянських інтересів відповідно до медійного формату; – перетворення політики у медіа-процес; – віртуалізацію політичного простору та створення «реальної віртуальності»; – створення політичної та медійної «гіперреальності» [13].

Конфлікти, які неминуче виникають під час формування політичної ідентичності у процесі суспільних трансформацій, відбуваються у віртуальному просторі мережі інтернет, але не стають від того менш реальними. Вони мають вплив на політичну ідентичність і цей вплив зростає. Публічна політика щодо формування політичної ідентичності має враховувати медіатизацію та «віртуалізацію» й активно використовувати соціальні мережі та месенджери.

Варто відзначити думку Н. Пашиної: «Криза політичної ідентичності в Україні супроводжується посиленням боротьби і конфліктністю ідентичностей, обумовлених об'єктивними і суб'єктивними факторами. Тому українська держава повинна цілеспрямовано формувати спільну ідентифікацію громадян шляхом заходів внутрішньої та зовнішньої політики. Проблеми формування загальних орієнтирів розвитку країни, їх актуалізація та агрегація в межах політичного курсу сьогодні повинні стати провідним завданням публічної політики» [10].

Одним із маркерів політичної ідентичності громадян є їх електоральний вибір. За даними соціологічних досліджень Центру Разумкова, які були опубліковані у листопаді 2012 року (дослідження проведене 11–17 листопада 2021 р. Метод: інтерв'ю «обличчям до обличчя» за місцем

проживання респондентів. Опитано 2018 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Теоретична похибка вибірки 2,3%) [4], рівень недовіри до українського політикуму перевищував рівень довіри. Зокрема, Д. Разумкову довіряють 35% опитаних, а не довіряють 51%, для інших політиків ці показники наступні: В. Зеленський (28% проти 66%), І. Смешко (27% проти 51,5%), В. Кличко (26% проти 66%), П. Порошенко (19% проти 76%), Ю. Тимошенко (17% проти 77%), Ю. Бойко (19% та 72,5%) відповідно. Таке співвідношення «довіри» та «недовіри» свідчить про наступне. По-перше, у процесі формування політичної ідентичності виникають конкуруючі, а часто – полярні ідентичності, представники кожної з яких не можуть забезпечити підтримку більшості громадян у міжвиборчий період. По-друге, за допомогою медіатизації політики та медіатизованих електоральних кампаній кандидати створюють короткотермінові «електоральні ідентичності» та забезпечують мобілізацію власного електорату. Після виборів рівень підтримки обраних кандидатів значно знижується. По-третє, політичні ідентичності в умовах суспільних змін формуються навколо окремих лідерів та їх сконструйованих у масмедіа іміджів. Ідеологічна складова, яка здатна забезпечити електоральну тяглість та наступність політичних ідентичностей, фактично відсутня. Як свідчать результати іншого опитування [5] більше 60 відсотків громадян не підтримують ідею висування В. Зеленського на другий термін, а позитивно ставляться до цього лише 18,6%.

Таким чином, вітчизняні суспільні трансформації мають значний вплив на формування політичної ідентичності в Україні: від реальної радянської ідентичності до пострадянського режиму, від державних та олігархічних медіа до мережі інтернет.

Висновки. Політичну ідентичність в умовах суспільних трансформацій визначено як досить мінливий феномен, який конструюється індивідами у процесі політичних інтеракцій. Відзначено, що конструювання політичної ідентичності відбувається під впливом двох груп факторів. По-перше, перехід від радянської до пострадянської політичної ідентичності. Ці ідентичності мають спільну рису – амбівалентність. По-друге, рух від панування державних та олігархічних масмедіа (телебачення, радіомовлення та преси) до соціальних мереж та месенджерів, які базуються на використанні мережі інтернет. Перехід від радянської до пострадянської ідентичності та посилення впливу мережі інтернет обумовлює темп реформ та успішність демократизації в Україні.

Література

1. Беліцер Н. Українська, російська і «радянська» ідентичності в сучасній Україні. *Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство* : конференція українських випускників програм наукового стажування у США м. Львів, 18–21 верес. 2003 р. Київ, 2003. С. 124–133.
2. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / пер. з англійської. К. : «К.І.С.», 2004. 552 с.
3. Дмитрієв В. В. Вплив мас-медіа на політичну ідентичність. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. м. Одеса, 21 трав., 2021 р. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 195–197
4. Довіра до політиків та електоральні орієнтації громадян України (листопад 2021 р.). Веб-сайт Центру Розумкова. 24 листопада 2021 р. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-dopolitikiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy-lystopad-2021r>
5. Електоральні орієнтації громадян України (січень 2022 р.) Веб-сайт Центру Розумкова. 1 лютого 2022 року. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy-sichen-2022r>
6. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
7. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. К. : ІПІЕНД, 2002. 272 с.
8. Панасюк Л. В. Багатоманітність ідентичностей: вибір України. *Гілея : науковий вісник*. 2011. С. 448–472.
9. Пашина Н. Концепт політичної ідентичності в українській політичній науці. 2012. С. 180–190.
10. Пашина Н. П. Формування політичної ідентичності в умовах демократичної трансформації українського суспільства. Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2013. 416 с.
11. Стріха М. Перспектива української ідентичності в сучасному світі. *Україна шукає свою ідентичність* : збірник статей. К. : ВВФ «Поступ», 2004. С. 46–51.
12. Хмелько В. Суспільство міксантів. *Україна шукає свою ідентичність* : збірник наукових статей. К. : ВВФ «Поступ», 2004. С. 42–45.
13. Яковлев Д. В. Політична інтеракція у сучасній Україні: особливості та складові : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 23.00.02. Одеса, 2009. 30 с.

Анотація

Дмитрієв В. В. Політична ідентичність в умовах суспільних трансформацій. – Стаття.

Статтю присвячено визначенню сутності процесу формування політичної ідентичності в умовах суспільних трансформацій в Україні. Відзначено, що дослідження політичної ідентичності характеризується міждисциплінарністю. Відзначено вплив медіатизації політики на процес формування

ідентичності. Суспільні трансформації в Україні характеризуються розширенням простору політичної свободи та плюралізму. Починаючи із 1991 року політична ідентичність формувалась у процесі переходу від радянської ідентичності до пострадянської. Вона характеризується амбівалентністю. Відзначено роль економічних проблем, соціальних трансформацій та політичних реформ на пострадянському просторі у формуванні політичної ідентичності. Наголос зроблено на дезінтеграції з країнами колишнього СРСР, демократизації політичних інститутів, становленні громадянського суспільства та вільних виборах. Політична ідентичність пов'язується із партійною політикою, ідеологічним простором, боротьбою за свободу слова у масмедіа. Від політичної ідентичності, яка формується у процесі суспільних трансформацій, залежить зовнішньополітичний вибір держави, а також здатність вирішувати складні питання соціального розвитку та економічного зростання.

Особлива роль щодо політичної ідентичності у процесі суспільних трансформацій належить комунікативному простору. Тут суспільні трансформації обумовили рух від традиційних масмедіа, які переважно належали державі або олігархічному капіталу до соціальних мереж та месенджерів, які поширюються через інтернет-комунікації.

Досліджуючи співвідношення між політичною та етнонаціональною ідентичностями, визначено політичну ідентичність як феномен, який конструється під впливом соціокультурних факторів, а також внутрішньополітичних (перехід українського суспільства від «радянської» до пострадянської ідентичності, від тоталітаризму до демократії, становлення інститутів публічної влади та громадянського суспільства та, водночас, олігархізація політичного та економічного простору) та зовнішніх чинників (глобалізація, медіатизація політики, «гібридна війна» та збройна агресія).

Ключові слова: ідентичність, політична ідентичність, суспільні трансформації, демократизація, глобалізація, медіатизація, електоральний процес, криза ідентичності.

Summary

Dmytriiev V. V. Political identity in the conditions of social transformations. – Article.

The article is devoted to defining the essence of the process of formation of political identity in the conditions of social transformations in Ukraine. It is noted that the study of political identity is characterized by interdisciplinarity. The influence of mediatization of politics on the process of identity formation is noted. Social transformations in Ukraine are characterized by the expansion of the space of political freedom and pluralism. Since 1991, political identity has been formed in the process of transition from Soviet to post-Soviet identity. It is characterized by ambivalence. The role of economic problems, social transformations and political reforms in the post-Soviet space in the formation of political identity is noted. Emphasis was placed on disintegration with the countries of the former USSR, democratization of political institutions, formation of civil society and free elections. Political identity is associated with party politics, ideological space, the struggle for freedom of speech in the media. The foreign policy choices of the state, as well as the ability to address complex issues of social development and economic growth, depend on the political identity that is formed in the process of social transformation. A special role in terms of political identity in the process of social transformation belongs to the communicative space. Here, social transformations have led to a shift from traditional mass media, which mostly belonged to the state or oligarchic capital, to social networks and messengers that spread through Internet communications. Examining the relationship between political and ethno-national identities, political identity is defined as a phenomenon constructed under the influence of socio-cultural factors, as well as domestic political (transition of Ukrainian society from "Soviet" to post-Soviet identity, from totalitarianism to democracy, at the same time, oligarchization of political and economic space) and external factors (globalization, mediatization of politics, "hybrid war" and armed aggression).

Key words: identity, political identity, social transformations, democratization, globalization, mediatization, electoral process, identity crisis.